

Book Review

International Journal of Kurdish Studies

6 (1), pp. 120 – 132

<http://ijoks.com>

The Shi'ite Movement in Iraq (Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş)

Mehmet Akif Koç¹

Received: Nov 06, 2019

Reviewed: Jan 05, 2020

Accepted: Jan 05, 2020

Abstract

This paper aims to understand the religious, political, and organizational background of the Shi'ite movement in Iraq. It identifies the relationships that Iraqi Shi'ite groups have developed with other regional actors, most notably Iran, as well as the Shi'ite opinion leaders who have earned a prominent religious and political identity in the country, including Ayatollah Sistani, Muqtada al-Sadr, and the al-Hekim family. Finally, this paper also analyzes Shi'ite relations with and approaches to the state. Faleh Cabbar, an Iraqi sociologist, offers a very important historical and general framework in his book on the Shi'ite Movement in Iraq. However, much of it will require constant updates its utility as a bedside resource will rapidly diminish as the position and actions of Iraqi Shi'ites change over time.

Keywords: Iraq, Shi'ite Movement, Kurdish, The Middle East

Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş: The Shi'ite Movement in Iraq (Saqi Books, 2003: London)

Kitap Değerlendirmesi - Faleh A. Cabbar, Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004), 528 shf.

Özgün Adı – Basım Tarihi: The Shi'ite Movement in Iraq (Saqi Books, 2003: London)

Recommended citation:

Koç, M.A. (2020). The Shi'ite Movement in Iraq (Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş). *International Journal of Kurdish Studies* 6 (1), 120 – 132 DOI: [10.21600/ijoks.643640](https://doi.org/10.21600/ijoks.643640)

¹ Corresponding Author: Ph.D Can., Middle East Studies, Ankara / Turkey, E-mail: akifkoc@hotmail.com, ORCID NO : <https://orcid.org/0000-0001-5179-6027>

Irak'ta son olarak geçtiğimiz yıl (2018 Mayıs) genel seçimler yapıldı ve çeşitli Şii parti ve gruplar seçimlerin kazananı oldu. Irak çoğulculuğunu ve ülkedeki Şii grupların hem kendi içlerinde hem de İran'la olan ilişkilerini bilmeyenler açısından, bu kadar çok Şii parti/bloğun siyasi arenada boy göstermesi şaşırtıcı bulundu. Ancak, Irak Şiiilerinin siyasi ve toplumsal geçmişi, mevcut hizip ve farklılıkların çok daha ötesinde şaşırtıcı detaylar barındırıyor. Bu nedenle, hem Irak'ta yaşanan gelişmeleri daha iyi kavrayabilmek hem de bölgesel yansımalarını öngörebilmek açısından, Irak'ın kabaca üçte iki oranındaki nüfusunu oluşturan Şiiilerin yakından mercek altına alınması önem arz ediyor. Iraklı siyaset sosyolojisi hocası Dr. Faleh A. Cabbar'ın, 'Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş' kitabı, bu sorulara yetkin cevaplar veren ve ayrıntılı incelenmeyi hak eden, kapsamlı ve önemli bir araştırma.

2018 Şubat ayında hayatını kaybeden Dr. Cabbar, 1946'da Bağdat'ta doğdu, sosyoloji alanında doktorasını yaptı, uzun yıllar Londra Üniversitesi Birkbeck College ve Londra Metropolitan Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1983–1990 yılları arasında, Beyrut'taki Arap Dünyası Toplumsal Çalışmalar Merkezi'nde araştırma ve basım bölümünün başkanlığını sürdürdü. 2004 yılında Irak Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nü kurarak, Irak ve Ortadoğu üzerine siyasi, toplumsal ve ekonomik analizler yayınladı. Makale ve analizleri Le Monde Diplomatique, Financial Times, the Times gibi prestijli yayınlarda yer aldı.

Cabbar, Arapça pek çok kitap yazmış ve yayına hazırlamıştır, bu eserler arasında, *Irak'ta Devlet ve Sivil Toplum, İmkânsız Demokrasi: Irak Vakası* sayılabilir. Ayrıca Karl Marx'ın *Das Capital*'ini Arapçaya çevirdi. Yazarın, tahlilini yapacağımız bu kitabı dışında, Türkçeye kazandırılan bir diğer kitabı, 2013'te İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından tercüme edilip yayınlanan ve editörü olduğu, *Aşiretler ve İktidar / Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* başlıklı çalışmadır. Keza, Hoşam Davud'la birlikte editörü olduğu, *Kürtler - Milliyetçilik ve Politika* başlıklı kitabı da geçtiğimiz aylarda Türkçeye çevrilip yayınlandı.

'Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş' kitabı toplam beş ana bölümden oluşuyor:

1. Devlet, Ulus ve İslamcılık
2. Doğum ve Dönüşüm
3. Şii Kültürel Alanları: Merceiyye ve Popüler Ritüeller
4. Şii İslamcılık ve Baas
5. İdeoloji: Sosyopolitik ve Ekonomik Öğretiler

Eserin, son derece kapsamlı ve doyurucu bir genel çerçeve sunan Önsöz'ünde; Baas'tan arındırma hedefine ulaşmak için, eski rejim içerisinde kritik görevi bulunmamasına rağmen sırf isimleri partinin üye listesinde bulunduğu için yüzbinlerce nitelikli devlet görevlisinin (başta güvenlik yapıları ve idari-adli bürokrasi olmak üzere) tasfiye edildiği, bu durumun güvenlik açığının yanısıra, Irak'ı bölgede zayıf da düşürdüğü; zayıf düşen merkezi yönetim ve grupların, başta İran ve Türkiye olmak üzere, yabancı hareket ve kurumlarla daha sıkı bağlar arayacağı, buna ilaveten ülke güvenliği için ABD ve bölgesel ülkelere muhtaç olunacağı kaydedilmektedir. Ayrıca Baas zamanında kişiselleştirilen-aşiretleştirilen devlet yönetiminin, işgalin ardından nasıl bir anda ortadan kaybolduğuna da değinilmektedir. Aradan geçen 15 yılda, IŞİD ve radikal yapılar karşısında bozguna uğrayan, İran'ın açık operasyon sahasına dönüşen ve bir türlü istikrara kavuşamayan Irak, bu tespitin doğruluğunu ortaya koymaktadır. İşgal sonrası, siyasi gücün dağılımında, bölge ülkeleri ve uluslararası toplumun da müdahalesi sonucu, Şii-Sünni-Kürt temelinde şekillenen ve sınıf/statü farklarını dikkate almayan mezhepçi bakış sadece işgal sonrasını değil, günümüzdeki kırılğan fay hatlarını da büyük oranda belirledi. Cabbar bu noktada şu tespiti yapıyor: "İşgal sonrasındaki yeni toplumsal yapı oluşturulurken, siyasal düzenin komünalizasyonunun potansiyel bir tehlikesi de, radikal İslamcılığı güçlendirmenin, laikliğin önünde engel teşkil edecek olmasıdır." Şii ve Sünni radikal gruplar arasında uzun süren çatışmalar, ardından El-Kaide-IŞİD gibi güçlü oluşumların, bunun mukabilinde Bedir Ordusu, Mehdi Ordusu, sonradan Haşd-ı Şâbi gibi mezhep temelli silahlı grupların ortaya çıkışı, gelinen noktada laikliğin ise uzak bir ütopya gibi görülmesi, keza bu tespiti haklı çıkarmaktadır.

Önsöz’de zikredilen bir diğer husus da, 2018’deki genel seçimlerden zaferle çıkan Mukteda el-Sadr’ın, 2002 sonrası dönemde başta Irak Şiiilerinin Büyük Ayetullah’ı Ali Sistani ve Necef Havzasını ‘suskunlukla’ suçlaması, bunun ardından Sistani’nin zaman zaman dozu serleşen fetvalarıyla anayasa yapım süreci ve siyasi tartışmalara dâhil olması; Sadr’ın bu şekilde gücünün frenlenmesinin, diğer Şii grupları (el-Hekim’in İDYK’sı, Da’vet Partisi ve diğerleri) güçlendirmesidir. Zaten nüfusun üçte ikisine sahip olan Şiiiler, bu gruplar eliyle siyasi süreçlerde de aktif olarak, yeni Irak’ın en önemli politik gücü haline geldi.

ABD’nin işgal sonrasında Irak için savunduğu ana tezlerden biri, ekonomi ve ticaret liberalleştirilmeden, eski komuta ekonomisi tasfiye edilmeden, yeni kurulmakta olan liberal siyasi düzenin ve demokrasinin yerleşip kalıcı olamayacağıydı. Bu amaçla başta petrol endüstrisi olmak üzere, etnik-mezhepsel grupların servetten pay alması, devasa boyutlara ulaşan dış borcun yeniden yapılandırılması, yabancı yatırımcıların ülkeye çekilmesi ve özelleştirme hamleleri önem kazandı. Ancak ekonomi-politiğin bu yeniden düzenlenmesi süreci, var olan siyasi-toplumsal fay hatları ve çatışmaları daha da artırdı. 2017 Eylül ayında, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi’nin bağımsızlık referandumu kararı ve sonrasında yaşananlar, bu yeniden paylaşım sürecindeki sıkıntıların günümüzdeki somut yansımalarından sadece biridir. İşgal sonrası ortaya çıkan belki de en önemli sonuçlardan biri olan toplumsal ve kurumsal güçlerin yeni kutuplaşmasını ise Cabbar şu şekilde ortaya koyuyor: “Saddam Hüseyin’in Baas rejimiyle birlikte, Baasçıların monolitik, homojen bir Irak toplumu yarattıkları efsanesi de sona erdi. Daha önce uykuda olan yığınla toplumsal, kurumsal, ekonomik ve kültürel güç merkezi, zaten aktif olan siyasal ve sosyal güçlerle yarışmak üzere sahnede beliriverdi. 2003 Temmuz ayına gelindiğinde, 140 farklı grup kültür, etnik köken, cinsiyet, eğitim, insan hakları ve yerel ve ulusal sayısız başka konuda aktif çalışmalarda bulunmak amacıyla ortaya çıktı. Aynı tarihte, 170’ten fazla günlük, haftalık, aylık, iki haftalık ve iki aylık gazete ve dergi de yayınlanmaya başlamıştı... Onlarca yıldır süregelen yeraltı hareketleri ve kurumsal siyasetin yokluğu neticesinde bu grupların hemen hepsi, ortak karar alma, anlaşma, uzlaşma ve çözüm bulma yeteneklerinden yoksundur.” 2018 yılından geriye dönüp baktığımızda, inanç temelli grupların diğer tüm grupları bir şekilde gölgede bıraktığı, toplumu ve siyaseti domine ettiği açıkça görülüyor, uzlaşma kültürünün bulunmamasının bedeli ise istikrarsızlık olarak ödeniyor. 2018 genel seçim sonuçları da bu inanç temelli okumayı güçlendiriyor.

Giriş bölümünde, ABD’nin işgali ve sonrasında Şiiiliğin yükselişine, bu bağlamda Mukteda el-Sadr’ın çıkışı ve Necef’teki Şii ulema arasındaki siyasi bölünmeye de odaklanılıyor. Bu bölümde; vatanseverliğiyle bilinen Iraklıların, işgale direnmemesi ve patrimonial-totaliter Baas rejimi için canlarını vermemesine, kişi kültü ve ahab-çavuş kapitalizmi sonucu kitlesel

sefalet ve parçalanmışlığa düşen geniş halk yığınlarının Saddam'a tepkisine özel bir vurgu var. Ayrıca, işgal öncesinde 1990'lı yılların başından 2002'ye kadar, ABD'li yetkililerle Irak muhalefeti arasında (Kürtler, Sünniler ve İslamcı Şii gruplar dâhil) Londra'da gerçekleştirilen müzakere ve temaslara da detaylıca değiniliyor. Bu bölümdeki, "Şii İslamcılarının genellikle göz ardı ettikleri şey, demokrasinin doğal bir sonucunun, sivil haklar ve insan haklarının yanı sıra çoğulculuk da olduğu gerçeğidir" tespiti, sadece Irak değil Ortadoğu'nun geneli açısından da geçerli. Keza, "ABD-Britanya güçleri, işgal ettikleri Irak'ın zenginlik, tarih ve serveti yağmalanırken kollarını dahi kıpırdatmadı" ifadesi de acı olduğu kadar ders verici mahiyette.

"Devlet, Ulus ve İslamcılık" başlıklı İlk Kısım'da; Irak'taki Şii ve Sünni İslamcı hareketlerin genel arka planlarının yanısıra, tarihi ve teorik boyuta vurgu yapılıyor, ayrıca Irak özelinde ulus-devlet kalıbıyla İslamcı hareketlerin doğası arasındaki uyumsuzluklar da ele alınıyor. Iraklı Şii İslamcı gruplar, 1970'lerden itibaren sık sık ayaklanarak baskıcı rejime karşı çıkabilmiş, bunu yaparken devasa toplumsal ağlar, askeri örgütlenmeler ve nispeten büyük dini gelirlere sahip özerk, gayriresmi kurumlar tarafından desteklenmişti. Teorik bölümde, Şii İslami eylemcilik genel olarak; 19.yy sonu-20.yy başındaki liberal-anayasal reformasyona, 20.yy ikinci yarısındaki dışlayıcı-kültürel tepkiye ve son olarak da 20.yy sonlarına ait otoriyeryen-popülist tepkiye karşı peş peşe gelen İslami tepkilerin bir parçası olarak ele alınır. Kitabın kuramsal arka planında; Hegelci anlamda İslamcılığın ana taşıyıcıları olarak, din adamları sınıfı, Necef'teki tüccar sınıfı ve modern orta sınıf-entelektüeller üzerinde duruluyor. İlâveten, Weberyen bağlamdaki metne/kutsal kitaba bağlı ulema ile Durkheimci çerçevede, şehrin varoşlarındaki cemaat merkezli dini ayinler-halk dini ayrımı gözetiliyor. Bundan dolayı din adamları kültürü ile halk dindarlığı arasındaki ayrım, kitabın farklı bölümlerinde de hissediliyor. Necef'teki Sistani ve büyük ulemaya meydan okuyan Mukteda el-Sadr örneğinde olduğu gibi, bu farklılık zaman zaman ölümcül de olabilmektedir.

Cabbar, kitabı kaleme alırken yararlandığı temel kaynakları ise şu şekilde sıralıyor: 1980'den itibaren yurtdışında yayınlanan İslamcı parti yayınları, İslamcı partilerin eğitim/öğretim literatürü, İslamcılarının siyasal gelişimleri ve faaliyetlerine dair kendi literatürü, manevi ve fiili önderlerin teorik eserleri, Şii İslamcı fikir ve eylem adamlarıyla yazarın röportaj-görüşmeleri, Baas Partisi'nin belge ve talimatları, Irak devlet yayınları arşivi. Bu geniş yelpazedeki kaynak çeşitliliği ve bizzat yazarın kendi kişisel geçmişi-deneyimleri, kitabın daha kapsamlı ve objektif bir çerçeve üzerine kurulmasına katkıda bulunuyor.

Yazar, Irak'taki Şii İslamcı eylemciliğın çözümlenmesinde iki olgunun karmaşıklığa yol açtığını savunuyor: 1970'lerin başından itibaren Ortadoğu'da Şii ve Sünni İslamcılığın her türlü zorluk karşısında toparlanabilme ve yayılma yeteneği sergilemesi; çok cemaatli

toplumlarda mezhepçi militanlığın yükselişinin de buna eşlik etmesi. Bu iki faktör, Saddam gibi kanlı bir diktatörün baskısı altında dahi (keza Şah dönemi İran'ında, Vahhabi Suud'da vb), Şii İslamcı geleneğin varlığını sürdürebilmesini açıklamada önemli bir çerçeve sunuyor.

Cabbar, modern İslamcı eylemciliğin köklerini ise 19.yy sonu–20.yy başındaki birbirinden farklı üç harekete bağlıyor: i) Afgani-Abduh çizgisinin reformcu ve İslami milliyetçi mücadelesi, ii) Ortaçağ Hanbeliliğinin Osmanlı Arabistan'ında Vahhabilik şeklinde yeniden ihyası ve iii) Kadiriyye-Cezayir, Mehdiyye-Sudan ve Sûnusiyye-Libya örneklerinden görülen Sufi tarikatların mücadeleleri. Bunların ilki İslami reformasyonu, ikincisi radikalleşmenin prototipini, üçüncüsü asıl gelenekçiliği ifade eder. 20. yüzyılın sonlarında ise her üç yapı da güçlü veya zayıf yönleriyle varlığını devam ettirdi, ancak ekonomik geri kalmışlıktan etkilendi ve kültürel milliyetçilikle ittifak ederek siyasi yönü baskın bir karakter kazandı. Baas ve Arap milliyetçiliği formundaki yeni birleşim, üçüncü dünya milliyetçiliği soslu bir popülist otoriteryanizm üretti. Bu dönemde, İslamcılığın hem Şii hem de Sünni versiyonunda, siyasal bir iktidar stratejisi aracılığıyla (ahlaki bir sisteme indirgenmiş), dini toplumla ve politikayla birleştirme yöntemi arandı.

Irak'ın ilk Kralı Faysal'ın 1933'teki şu tespiti yeni oluşturulmaya çalışılan ulus-devletin krizini açıkça ifade ediyor: "Irak'ta, henüz bir Irak halkı yoktur, fakat dini gelenekler ve batıl itikatlarca aşılınmış, hiçbir birleştirici bağla bağlanmamış, yanlış yönlenebilir, anarşiye meyyal, her yönetime karşı ayaklanmaya daima hazır, herhangi bir vatansever fikirden yoksun, akla hayale sığmaz insan kitleleri vardır. Bu kitlelerden, bu itibarla, kendilerini terbiye edeceğimiz ve eğiteceğimiz bir halk yaratmak gerekiyor." Doğrusu, aradan geçen 85 yılda, ciddi bir mesafe alınabildiğini söylemek epey güç.

İşgalci Britanya'nın kurduğu monarşi 1958'de askeri darbeyle yıkılınca, yerine gelen devletçi ekonomik yapının şişirdiği maaşlı şehirli-orta sınıflar, İran'la yapılan sekiz yıllık konvansiyonel savaş ve 1990-91'de Körfez Savaşı'nın ardından iyice yıprandı. Bu dönemde ülkede zaten var olan geniş yoksulluk, iki büyük savaşın ve ardından gelen ağır yaptırımların ardından, toplumun her kesiminin çöktüğü, ancak Baas Yönetimin Sünni aşiretlere dayanan yapısı gereği, Şii ve Kürtlerin daha fazla hırpalandığı bir süreç doğurdu. Cemaat ve İslam hatları boyunca Şii kimliğinin yeniden inşasına, Arif kardeşlerin rejimi altında hizipçi politikalarca, Baas yönetimi altında ise otoriteryan, seküler politikalarca ivme kazandırıldı. Yükselen Arap milliyetçiliğinin, Sünni tarihe ve Türk-Fars işgallerinin olumsuz sonuçlarına vurgu yapan kültürel hegemonyası da bu dönemde Şiiilerin iyice dışlanmasını hızlandırdı. Bu dönemde, Sünni dini yapılar rejime entegre edildiği için, devletin sekülerliği büyük oranda Şii kesimleri etkiledi, din adamlarının siyasetle bağını ve geniş mali imkanlarını marjinalleştirdi.

“Doğum ve Dönüşüm” başlıklı İkinci Kısım, 1960’lardan itibaren başta Necef ve Kerbela olmak üzere, Şii dini ve siyasi aktörlerinin ortaya çıkışı üzerine yoğunlaşır. Bu kısım, “en az üç büyük mesele, yani şeyhliğin, toprak ağalığının ortadan kalkışı, aile yasası ve Marksizm’in kitleselleşmesi, din adamları sınıfını ve onların din adamı olmayan işbirlikçilerini olumsuz etkiledi” tespitiyle başlıyor ve Irak’taki Şii İslami hareketin, 1958 Temmuz Devrimi ertesinde Necefteki kutsal türbede doğduğunu ifade ediyor. Şii cemaatinin bu gelişmelere karşı tepkisi iki kola ayrıldı: Yaşlı ve muhafazakâr kanat, medreselerin yenilenmesi ve hizmetlerin genişletilmesini tercih etti. Buna mukabil, daha genç olan kanat, Şiiilerin hakları adına siyasi mücadele için örgütlü bir yapı kurulmasını savundu ve böylece *Davet (Dava) Partisi* kuruldu. 1959’da Büyük Ayetullah Burucerdî’nin (Kum), Şah’ın tarım reformuna açıktan karşı çıkması da, Şii ulemanın suskunluk-apolitiklik döneminin artık sonuna gelindiğine işaret etmekteydi. Davet Partisini kuran genç ulema, Marksizm’le boy ölçüşebilecek ideoloji ve taktik/stratejiye sahip dinamik bir yapı kurmak için, hücre tarzı Leninist örgütlenmeyi örnek aldı. Davet’in kuruluş ve sonraki gelişiminde aktif rol alan kesimler; 1950’lerin son döneminde ortaya çıkan genç reformcu müçtehitler kuşağı ve din adamı olmayan çeşitli mağdur Şii gruplar ile özellikle soyları Necef’e dayanan tanınmış tüccar ailelerdir.

Cabbar, Davet’in meşruiyet üretme tarzının, Şiiilikteki Allah-Peygamber-İmamlar şeklindeki geleneksel otorite kalıbını kırdığını ve partiye katılanların görevi bir faniden değil doğrudan Allah’tan alması esasıyla oldukça devrimci olduğunu, bu yönüyle Tanrı-Kilise-Papa üçgenini yıkan Protestanlığı andırdığını savunur. Diğer taraftan, Muhammed Bakır el-Sadr’ın¹ önderlik ettiği Davet fikri ve doktriner açıdan, Mısır’daki Müslüman Kardeşler ve Nabhani’nin Hizb-üt-Tahrir’inden etkilendi. Başta entelektüel düzlemde kurulan hareket, Baas’ın politikalarıyla, siyasallaştı ve radikalleşti. Popülerliği artan ve devrimci retoriğiyle tehdit algısı oluşturan Davet, öncelikle Irak’taki geleneksel ulemanın, bilahare ülkeyi yöneten milliyetçilerin sert tepkisiyle karşılaştı. Necef’teki en önemli dini otorite olan Büyük Ayetullah Muhsin el-Hekim’in baskısına dayanamayan, genç el-Sadr, kısa bir süre sonra Davet’ten geri çekilmek zorunda kaldı, ancak partisi yoluna devam etti. Zira Necef’teki din adamları sınıfı içerisinde aile, yaş ve öğrenim, bir kişinin statüsünü tanımlamada önemli bir rol oynar. Bu tecrübe şunu gösterdi: Şii cemaat içinde, büyük bir haminin desteği ya da onayı olmaksızın, genç kişilerce yapılacak bir modernizasyon hareketinin başarı şansı düşüktür. Bu genç din adamları her cephede yenilik aradılar, fakat bunu yaparken de gelenekselciliğin katı engelleriyle dizginlendiler. Diğer taraftan, “tarihsel olarak Şii siyasal parti hareketleri, din adamları tarafından değil, müçtehitlerden destek arayan din sınıfı dışındaki şahsiyetler tarafından başlatıldı” tespiti ulema-tüccar ilişkisine dair önemli bir sosyo-politik gerçekliğe atıf yapar.

1960'larda, Davet Partisi'nin kuruluş ve gelişim hazırlıkları sürerken, Marksizm tehlikesi karşısında Şiiğin tekrar yüceltilmesini amaçlayan bir diğer örgüt de, Muhsin el-Hekim'in himayesinde yaşlı din adamlarınca kurulan *Necef'teki Ulema Cemaati*'dir. Bu grup, Davet'e göre, daha geniş aile temsili ve Necef temeline dayandı. Bu yapının genç üyeleri arasında, Davet'in önderi el-Sadr ve ailenin büyük üyelerinin yanısıra, İran ve Lübnanlı ulemanın da temsilcileri yer aldı. Cemaat, devletin elinin uzanamayacağı alanlarda örgütlenip, ciddi bir sivil toplum temeli oluşturdu. Genç el-Sadr, Cemaat'ın yayın organı *Azva*'da düzenli olarak yazdı ve aktif şekilde çalıştı. Ancak bir süre sonra, görüşleri daha yenilikçi bulunan Bakır el-Sadr'ın *Azva*'daki yazılarına son verildi, bilahare yaşlıların kontrolündeki Cemaat'ten de ayrıldı. Bu dönemde el-Hekim'in, Baas ve İran Şahı'nın toprak reformuna açıktan karşı çıkmayıp, Komünistlerle ilişki kurulmasını yasaklayan fetva verebilmesi, hem tepki çekti hem de Humeyni gibi devrimci din adamlarının önünü açtı. Keza, el-Hekim, Bağdat Yönetimiyle yakınlaşan Komünistlere karşı, Müslüman Kardeşler'in Irak koluna destek oldu.

Davet, 1960'lı yılların ortasından itibaren, Kasım Yönetiminin yıkılması ve ilk Baas darbesinin başarısız olduğu türbülans yıllarında yeni bir siyasi atılımda bulundu. Bu dönem, büyük şehirlerdeki yoksul Şii yığınlara dayanan Komünistlerin ve Barzani önderliğindeki Kürtlerin güçlü olduğu yıllardı. Keza Baas Partisi de Şiiler için geniş ölçüde sosyal-siyasal hareketlilik kaynaklarından biriydi. "1958-1968 askeri rejimleri, modern orta sınıfların temsilini iyileştirdikleri halde, farklı etnik ve dini gruplar arasındaki nazik, nispi dengeyi bozdular" ifadesi bu bölümdeki önemli tespitlerden biri. Bu dönemde Sünni kontrolündeki ve Nasır etkisindeki askeri hiyerarşide tepede kalabilmeyi başarmış tek Şii general vardır (Talib Şibib). Sosyalist yöntemlerle atılan büyük sermaye karşıtı adımlar, çoğunlukla ticaret-sanayiye hâkim olan Şiilere zarar verdi. Buna, Şii ulemanın etkisinin sınırlandırılması ve Pan-Arabist söylemle Irak Şiilerinin sadakatini sorgulanması da eşlik etti. Bu şartlar ise, Şiilerin dışlanmışlığını ve bunun sonucunda siyasi mobilizasyonunu hızlandırdı. 1960'ların başında Davet, teşkilatçı bir yerel cemaatçi olan Sahib el-Dâhil önderliğinde yeniden yapılandı, kütüphaneler yoluyla geniş genç kitlelere de ulaştı. Büyük ulema sessiz kalıp, seküler ideolojiler taban kaybettikçe, Davet iyice güçlenip kiteselleşti.

"*Şii Kültürel Alanları: Merceiyye ve Popüler Ritüeller*" başlıklı Üçüncü Kısım, daha önce değinilen, Weberyen anlamdaki klasik din adamları sınıfıyla, Durkheimci çerçevedeki popüler dindarlık ritüelleri arasındaki ilişkinin doğasına yoğunlaşıyor; bunu yaparken de hums, zekât gibi Şiiler açısından önemli mali kaynakların kullanımıyla, medrese-havzanın gelişimi ve çöküşü, fıkhi taklit mercelerinin sıradan halkla ilişkileri, aşura ve erbain gibi popüler ritüeller çerçevesindeki halk dindarlığını inceliyor.

Şii ulemanın gücü, birbiriyle bağlantılı üç unsura dayanır: Kutsal metin bilgisi, bunun medrese/havza aracılığıyla yorumlanıp aktarılması ve dini vergiler üzerindeki denetim. Yönetimin meşruiyeti konusundaki Şii-Sünni farklılık, zekâtın toplanma ve kullanımına da yansdı. Şiilere göre, İmam ya da sai (İmam'ın habercisi) yok ise, veren, zekâtı bizzat kendisi dağıtmalı, asla adaletsiz yöneticinin eline bırakmamalıydı. Ya da 'daha iyisi, zekâtı ulemaya vermeliydi, çünkü onlar zekâtı dağıtma konuları hakkında daha bilgiliydiler.' Benzer bir durum, Sünnilikte savaş ganimetinin beşte biriyle sınırlı tutulan hums kavramının, Şii fukaha tarafından geniş yorumlanmasında ve bunun da ulema tarafından yönetilmesinde de görüldü. Şii din adamları sınıfı, bu yüzden, Sünni emsalleriyle kıyaslandığında, daha fazla zenginleşti ve daha da güç kazanıp, özerk hareket edebildi.

Cabbar, kriz zamanlarında medrese ve bağlantılı kurumların (hüseyniye-cami cb) yıllarca süren devlet terörünün imha ettiği modern toplumsal örgütlerin yerini tutan bir bağ teşkil ettiğini ve bunların alternatif bir eylem üssü görevi gördüğünü belirtir. Irak örneğinde, medresenin zayıflatıldığı veya bilinçli olarak suskunluğa gömüldüğü dönemlerde Şiilik adına siyasi partiler (Davet vd) aktif olarak ortaya çıktı. Safevilerin kuruluşuna kadar zayıf kalan Şii medreseler, bu dönemde ise devlet kontrolüne girdi. Safevilerin yıkılış sürecinde Irak'taki geleneksel medreseler/havza özerkliğine kavuştu ve giderek güçlendi. Ancak bu sefer de 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan seküler okullar, medreseleri gölgede bırakmaya başladı. Osmanlı döneminde Necef-Kerbela gibi türbe şehirler demir yumrukla yönetildi, bu yüzden gelirleri düştü ve medreseler zayıfladı. 20.yy başında Necef'te öğrenci sayısı 10-15 bin iken, I. Dünya Savaşı nedeniyle 6 bine kadar düştü, öğrencilerin %80'den fazlası Irak dışındandı (İran, Hint, Suriye-Lübnan vb). Bu dönemde, içeriden tepkiyle karşılaşsa da, reform girişimleri görülür. Medreseyi yöneten müçtehit siyasallaştığında, takipçi ve öğrencileri gizli bir Leninist partiden daha ateşli ve tehlikeli olabilirdi (Humeyni'nin kendi öğrenci halkası önderliğinde örgütlediği devrimci hareket gibi). 19.yy başlarında teşkilatlanan merceiyye de önemli ve ayrı bir özerk kurumdur. Bu bölümde merceiyyenin ortaya çıktığı şartların yanısıra, Usuli-Ahbari ekoller arasındaki çatışmanın etkisi, 19.yy'daki merkezileşme hamlesi ve merceiyyenin resmi olarak kurumsallaştırılması ve günümüzdeki modernleştirilme çabalarına yer verilmektedir. Yaklaşık dokuz asır önce Şiilik içinde yapılan tartışmalar sonucunda, İmam'a atfedilen görevlerin (cihada önderlik, ganimeti bölüştürmek, Cuma namazını kaldırmak, adli kararları ve kanuni cezaları uygulamak, zekât ve humsu almak), zaman içinde İmam'ın gaybetinde cemaat içinde yürütülmesini sağlamak için vekil konumundaki ulemanın yeri güçlendi, merceiyye buradan doğdu. Humeyni'yle birlikte kavram, eski, bölük pörçük topluluktan modern ulus-devlete kaymayla

beraber, siyasal önderliği de içine alacak şekilde en geniş anlamına kavuştu. 17.yy sonundan itibaren Ahbari ekolün Irak kaynaklı olarak güç kazanması, İran merkezli Usuli ekole meydan okuma olarak algılandı. Günümüzdeki Arap-Fars merceiyye rekabeti olarak bilinen vakıanın temeli buraya kadar götürülüyor kitapta. Aynı dönemden itibaren, Lübnan'daki Cebel-i Amel Bölgesi ise, ikisinden de bağımsız bir Arap Usuli ekolü temsil etmeye başladı. Safevilerin yıkılmasıyla, saray desteğini kaybeden Kum uleması, tüccar ve toprak sahipleriyle yeni ortaklıklar kurmaya başladı ve bugünkü ilişki biçiminin tohumları böylece atıldı. Bu dönemde İran'daki ulemanın gücünü azaltmak isteyen Kaçarlar, Necef'teki ulemayla ittifak aradı. Merceiyyenin kurumsallaştırılması için Lübnanlı Musa el-Sadr ve Iraklı Bakır el-Sadr'ın daha önceki çabalarına rağmen, 1979 sonrası İran'da bu hedef gerçekleştirilebildi, müçtehide 'veliyyi fakih' unvanıyla görülmemiş yetkiler verilmesi bunun açık göstergesidir.

Yazar, Irak'taki popüler halk dini ritüellerinin, İran'a nazaran, takvim olarak daha kısa ve katılım-toplumsal örgütlenme düzeyi açısından daha zayıf olduğu tespitini yapar, ardından Irak'taki Teveyric (Kerbela yakınlarında) ve Dagara (Divaniye'ye bağlı) isimli iki kasabadaki anma merasimlerini 'case study' olarak ele alıp, inceler. Bu bölümde; kırmızı, yeşil ve siyah bayraklar, ravzahan ve radudlar, yas meclisi, kırbaç ve kamalar, suyun sembolizmi, yanan çadırlar, çocuk ağlamaları, çalınan davullar vb Kerbela'daki vahşeti hatırlatan her türlü öğe kullanılarak kapsamlı ve canlı bir Aşura tasviri çizilir.

"Şii İslamcılık ve Baas" başlıklı Dördüncü Kısım'da; Necef'teki ulemayla Bağdat'taki yönetim arasındaki gerginlikler, Bakır el-Sadr ve Davet önderlerinin idamı, buna mukabil kitlesel ayaklanma ve bilahare silahlı karşı koyuş hareketleri, son olarak da Körfez Savaşı döneminde Şiilerin eylemliliği ele alınmaktadır. Baas'ın yönetime gelip Şiileri baskı altına aldığı 1968–78 arası dönemde, sadece din adamları ve Davet değil, dini ritüeller de baskıdan nasibini aldı. Baas baskıyı artırdıkça Davet güçlendi, ancak 1974'te Bağdat'ın İran'la gergin ilişkileri ve kuzeyde Barzani önderliğindeki Kürtlerle silahlı mücadele ortamında, Davet'in önde gelen beş lideri idam edildi, parti kadroları bir süre yeraltına indi. 1977 Erbain'inde oldukça kanlı Merad el-Râs ayaklanmasıyla Şiiler, Saddam'a karşı açıkça kitlesel olarak ayaklandı. 1970'lerin ortalarında İslami Eylem Örgütü'nün (MAI) oluşumu, Davet'in ardından, Baas'a gösterilen ikinci Şii İslamcı tepkiydi (MAI'nın dış bağlantıları daha güçlü olup, doğrudan eyleme dönüktü). Bu bölümde, Necef ile Kerbela-Kazımeyn arasında, kökenleri tarihsel ihtilaflara kadar giden ayrılıklara da değinilmektedir. Günümüzde Mukteda el-Sadr'ın Necef karşıtlığında bu hususun da etkisi bulunmaktadır.

Bu kısımda ele alınan önemli bir faktör de, İran Devrimi'nin Irak Şiilerinin politizasyonu ve mücadelesi üzerindeki dönüştürücü etkisidir. Kendisi de din adamlarının siyasal önderliğini

savunan Bakır el-Sadr, Devrimi coşkuyla karşıladı (Humeyni'ye İmam sıfatıyla hitap ediyordu) ve Necef'te bir kutlama yürüyüşü örgütlendi. Ancak Necef'in asıl önderi el-Hoyi İran'daki gelişmelere karşı oldukça ihtiyatlı davrandı. Sonuçta 1980'de El-Sadr tutuklanıp idam edildi ve Devrim sonrası açıkça rehavete kapılan Irak Şiileri ağır bir ders almış oldu. Cabbar bu noktada, "Baas ile Şii İslamcılarının ilişkileri, sınırlı kültürel bir karşıtlıktan, kanlı bir kitlesel ve siyasal cepheleşmeye doğru kaymıştı" tespitini yapar, nitekim bu kan davası sonraki yıllarda da, Saddam'ın idamına kadar süratle devam etti.

El-Sadr'ın idamının ardından, İran'ın, Irak Şiilerinin yönetimle ilişkilerine doğrudan müdahil olduğu ilk ciddi adımı 1982'de Sadr'ın öğrencilerinden Muhammed Bakır el-Hekim'in *Irak'ta İslami Devrim Yüksek Konseyi'ni (İİDYK)* Tahran'da kurmasıyla atıldı. Cabbar, bu adımı, İran'ın dağınık haldeki Irak Şiilerini birleştirmek ve Irak'a özgü bir devrim organize etmek hedefiyle açıklar. Bilahare askeri kanadı Bedir Ordusu da kuruldu (İran Devrim Muhafızları ordusu tarafından), hatta bir ara 1982'de Basra'nın ele geçirilip orada bir İslam Devleti kurulması dahi öngörüldü. İİDYK içerisine Kürt, Türkmen ve Sünnileri de alma girişimleri oldu, ama ezici çoğunluğu hep Şii kaldı (Kerbela-Necef eksenini) ve devamlı el-Hekim ailesi üzerinden İran'ın kontrolü altında tutuldu. 1980-88 Savaşını İran kazanmış olsaydı İİDYK hayati rol oynayabilirdi, ancak sonradan (2002'ye kadar) pasif kalmaya mahkûm oldu. İİDYK'nin içinde bulunduğu şartlara dair yazarın şu tespiti önemlidir: "Irak-Iran savaşının gerçekliği ve bu hareketlerin lojistik temeli ve unsurlarının (Irak'tan sınır dışı edilenler ve savaş esirleri) büyük ölçüde İran'a dayanması, onların niçin ve ne ölçüde İran savaş gücüne bağlı olduklarını açıklar." Bununla birlikte, düşmanla işbirliği yapan bir örgüt olarak, zaman içinde İİDYK'nin Irak içindeki etkinliği sınırlı kaldı: "Dini kimliği ulusal ittifakın önüne geçiren İİDYK ve onun müttefikleri Irak'taki dindaşlarına ulaşamadılar."

Bu güçlü grupların yanısıra, Irak Şiileri ve Necef'teki ulemayı temsil eden en güçlü gruplardan biri de Ayetullah Hoyi taraftarlarıdır. "Hoyi çizgisinin etkisi, İran Devrimi'nin ardından Iraklı militan Şiilere, Humeyniciler; suskunluğu savunanlara ise Hoyiciler yaftasının yapıştırılmasıyla gösterilebilir."

Faleh Cabbar, 1988'de İran-Irak Savaşı'nın sona ermesinin, Tahran'dan büyük destek alan, İran ve Suriye'ye yayılmış 2 milyona yakın göçmene sahip olan Iraklı Şii gruplar için sürpriz olduğunu ve sonuçtan hayal kırıklığına uğradıklarını belirtir: "Diasporadaki Irak İslamcılarının hissettiği acının derinliği apaçıktı. Her İran taarruzunda Bağdat'a geri dönmek için valizlerini hazırlamayı alışkanlık haline getiren Irak Şiileri, bavullarını boşaltıp beklemek durumundaydılar. Bununla birlikte onlar, ateşkesin ardından, dünyalıklarından kalan her şeyi son kez bavula yerleştirerek, Avrupa'daki sığınaklarına akın ettiler." Enfal katliamlarından

kaçıp kurtulabilen Kürtler de bu umutsuz yolculukta Şiilere eşlik etti. Yazar bu noktada, Irak milliyetçiliğinin tam bir Sünni-Şii eseri olduğunu ve bu tutkal sayesinde, İran'a karşı önce saldırı sonra da vatan savunması yapılabildiğini vurgular. Keza bu durumun, Şiiliğin, ne sosyolojik ne de siyasal bir kategori olduğunun açık bir kanıtı olduğunu, aynı zamanda, milliyetçiliğin ve dini kültürün birbirine yabancı olmadıklarının da hatırlatıcısı bulunduğunu savunur. Bölümün sonunda, 1991'de Kuveyt'in işgali ve ardından Körfez Savaşı'ndaki onur kırıcı bozgunun akabindeki iç isyanlar ve ekonomik felaket ortamında güçlenen dindarlık eğilimleri ayrıntılı tasvir edilmekte, bu ortamda yükselen II. Sadr'ın (Muhammed Sadık el-Sadr) Şii cemaati içinde oluşturduğu yeni dinamizm ele alınmaktadır.

"İdeoloji: Sosyopolitik ve Ekonomik Öğretiler" başlıklı Beşinci Kısım, Irak Şii İslamcılık geleneği içerisindeki siyasal teori ve sosyoekonomik öğretiler çerçevesinde öncü entelektüel ve devrimci şahsiyetleri incelemektedir. Bu çerçevede, iki reformcu düşünür, Muhammed Bakır el-Sadr (Liberal Hiyerokrasi) ve Muhammed Bahr el-Ulum'un (Liberal İslamcılık) yanısıra, el-Sadr (Kapitalist-olmayan, Hakka-dayalı İslamcı Bölüşümcülük), MAI'nin önderi/müçtehidü Muhammed Taki el-Müderresi (Kooperatif İşbirliğine Dayalı İslam) ve Muhammed Hüseyini Şirazi'nin (Laissez-Faire İslamı) fikri biyografilerine yer verilmektedir. Yazar bu bölümde, Irak'ta son derece bölünmüş din adamları sınıfının güçsüzlüğü ve farklı Şii toplumsal sınıfları ayıran derin uçurumların, Iraklı Şii İslamcı eylemciler tarafından kuvvetli bir şekilde hissedildiğini ve pratikte bunun eksikliğini duyulduğunu vurgular. İran'a sığınmacı olarak giden her katman ve partiden Iraklı Şii, velayet-i fakih endoktrinasyonuna maruz kalmasına rağmen, Irak içindeki etnik, toplumsal ve ideolojik çoğulculuk gibi Irak gerçekliklerinin de baskısı altındadır. 'Bu koşullar altında, etnik bölünmeyle ve kuşaklar arası, din adamı olan-olmayan çekişmeleriyle beslenen Iraklı Şii İslamcı gruplar arasında demokratik bir eğilim belirginleşmeye başladı. Bu, Humeyni'nin otoriter velayet-i fakih anlayışına bir demokratik alternatifle açık ya da örtük olarak meydan okuyan bir tür Lübnan-Irak teorik eksenini yarattı.'

Bu kısmın girişinde, dönemin iki büyük İslam devleti olarak Osmanlı (İstanbul ve Kahire özelinde) ve İran-Kaçar İmparatorluklarında ortaya çıkan reformcu ve gelenekçi yaklaşımlar arasındaki farklılıklar karşılaştırmalı olarak incelenmekte, buna paralel olarak Sünni ve Şii entelektüellerin modern dönemin problemlerine (başta devlet, din, toplum ve bunların birbiriyle ilişkileri olmak üzere) getirdikleri çözüm yolları mukayeseli şekilde ele alınmaktadır. El-Sadr'ın, Humeyni'nin mutlak güç sahibi gördüğü velayet-i fakih öğretilerini yeniden düzenleyerek, fakihin yönetme hakkını yargı işlevlerinden ayırması ve her ikisini de Avrupaî tarzda anayasal mekanizmalar altına sokması bu çerçevede dikkat çekici bir

yaklaşımıdır. El-Sadr, fakihin devlet üzerindeki denetimini tesis eder, fakat ulusun fakih üzerindeki denetimini de dayatır ve bu argümanı fakihin yanılabilirliği argümanında temellenir. Bu yaklaşım, bugünkü İran yönetiminin otoriter savrulmasına da açıkça işaret eder. Buna karşılık, Şirazi ve el-Müderrisi ise, Humeyni tarafından tasarlanan otoriter sistemi daha aşırı uçlara taşırlar. Söz konusu düşünürleri incelerken, Cabbar'ın hem Doğu hem Batı felsefesi ve düşünce tarihine vukufiyeti de satır aralarında kuvvetli şekilde görülebiliyor.

Öte yandan, bilhassa Soğuk Savaş şartlarında kapitalizm-sosyalizm ikileminde kalan ve sosyalist Baas sistemi altında yaşayan Iraklı Şii entelektüellerin, modern dönemdeki problemler karşısında İslam'ın ekonomik yönlerine ilişkin bu makaleleri, ekonomi sahasına özgün katkılar içermez. Daha ziyade, kavramların ne şekilde algılandığı bağlamında kaleme alınmışlardır. Cabbar bu eksikliği şu sözleriyle vurgular: “Teknik ekonomistler İslam (fıkhi) konusunda derin kavrayıştan yoksun oldukları, buna karşılık din bilginleri de teknik ekonomik incelemelerden yabancılaşmış oldukları için bir kısır döngü içerisinde debelenip durur.”

Netice itibariyle, Irak'taki Şii hareketin dini, siyasi ve organizasyonel geçmişi yakından anlayabilmek, Iraklı Şii grupların başta İran olmak üzere bölge ülkeleriyle geliştirdikleri ilişkileri görebilmek, ülkedeki etkin dini ve siyasi kimliğe sahip Şii kanaat önderlerinin (başta Ayetullah Sistani, Mukteda el-Sadr, el-Hekim ailesi vb olmak üzere) kendi aralarındaki ilişkilerini ve öteden beri devlete karşı yaklaşımlarını tahlil edebilmek açısından; kendisi de Iraklı bir sosyolog olan Faleh Cabbar'ın kitabı oldukça önemli bir tarihsel ve genel çerçeve sunmaktadır. *Irak'ta Şii Hareketi ve Direniş* kitabı, güncellenmesi gereken bölümleri olmakla birlikte, Iraklı Şii gruplara tuttuğu tarihsel ve sosyolojik perspektif itibariyle güncelliğini kaybetmeyecek bir başucu kaynağı niteliğinde, Türkiye'nin güney komşusuna dair kaydadeğer bir çalışma olarak karşımızda durmaktadır.

¹ Irak'ta hâlihazırda en güçlü Şii liderlerin başında gelen Mukteda el-Sadr'ın babası Muhammed Sadık es-Sadr, Davet Partisi'nin kurucusu ve 1980'de Saddam Hüseyin tarafından idam edilen meşhur Ayetullah Muhammed Bakır el-Sadr'ın (1930 doğumlu) kuzenidir. Bu yakınlığın yanısıra, Mukteda el-Sadr, Bakır el-Sadr'ın damadıdır.